

У сусрет потпуно отвореном приступу 2020. године: циљеви и препоруке за руководства универзитета и националне ректорске конференције

Објављивање и дисеминација научних резултата представља окосницу научних активности. Генерално гледано, услови за објављивање и коришћење публикација постали су у последње време веома компликовани, а цене су нагло порасле. Ефикасније коришћење јавних фондова намењених финансирању истраживања и бржи напредак у области науке могли би се постићи кроз отворени приступ резултатима истраживања.

Да би се постигао потпуни отворени приступ научним публикацијама и подацима до 2020. године, као што је истакнуто у Амстердамском апелу за отворену науку из 2016. године¹, неопходни су заједнички напори свих заинтересованих страна и политичка подршка на европском и националном нивоу. Активности Европске асоцијације универзитета (ЕАУ),² односно резултати истраживања ЕАУ о отвореном приступу, спроведених од 2014. до 2017. и Експертске групе за Науку 2.0 / Отворену науку, показале су да су универзитетима потребне додатне смернице у вези са применом отвореног приступа, како на стратешком, тако и на оперативном нивоу.

У циљу пружања подршке чланицама у овом периоду транзиције ка отвореном приступу, ЕАУ чини корак напред у Мапи ЕАУ ка отвореном приступу научним публикацијама ([EUA Roadmap on Open Access to Research Publications](#)) кроз ажурирану визију и препоруке како да се отворени приступ претвори у стварност до 2020. године.

Циљеви отвореног система издавања публикација

Достизање потпуно отвореног приступа до 2020. године представља корак ближе ка систему публикавања и дисеминације који омогућава и промовише несметан и транспарентан проток знања унутар академских кругова и изван њих. Научна заједница је поново успоставила „научни суверенитет“ над знањем које генерише. Тај отворени систем олакшава напредак научноистраживачког рада и користан је за друштво у целини. Доприноси преносу знања, води ка бољем прихватању науке од стране друштва и већем ангажовању друштвене заједнице у вези са науком, доводи до ефекта преливања на привреду и омогућава интердисциплинарни приступ великим друштвеним изазовима.

¹ Нови подстицај у том смеру дошао је од политике отвореног приступа Европске комисије у оквиру програма *Хоризонт 2020*, закључака Савета Европске уније о преласку на систем отворене науке, Амстердамског апела за отворену науку током председавања Холандије Европском унијом и активности Платформе за политику отворене науке. Изјаву о заинтересованости у оквиру иницијативе ОА 2020 подржао је и широк круг заинтересованих страна из различитих делова света.

² Преглед дешавања на плану програмске политике у области отвореног приступа дат је у извештају Отворени приступ научним публикацијама: поглед унапред (*Open Access to Research Publications: Looking Ahead*, 2014). Резултати истраживања ЕАУ о отвореном приступу (Open Access Survey) из 2014 објављени су заједно са практичним смерницама у области отвореног приступа упућеним универзитетима у извештају Контролна листа ЕАУ за универзитете: практично упутство за спровођење (*EUA's Open Access checklist for universities: A practical guide on implementation*, 2015). Резултати истраживања ЕАУ о отвореном приступу за 2015/2016. објављени су у јуну 2017. године, а резултати анкете спроведене 2016/2017. биће објављени до краја ове године.

Желимо отворени систем размене научних знања који:

- гарантује квалитет рецензије у циљу напретка знања и који адекватно награђује истраживаче за развој каријере;
- обезбеђује да аутор и/или институција задрже ауторска права, омогућава неограничено читање, коришћење и поновну употребу информација уз примену отворених лиценци, као и право на анализу садржаја и података;
- пружа услуге уз правичан однос трошкова и користи за издаваче и јавне институције. Трошкови који се односе на истраживаче као актере који стварају научне резултате и врше рецензију признати су у систему објављивања публикација; захваљујући томе универзитети, истраживачки центри, финансијери истраживања и издавачи користе јавна средства за истраживање ефикасније, нарочито кроз вођење међународних преговора.

Препоруке

Прелазак на отворени приступ научним публикацијама

Прелазак на потпун и непосредан отворени приступ мора бити што краћи и идеално би било да се заврши до 2020. године. Данас је већина научних часописа доступна само посредством претплате, а многи конзорцијуми у Европи још увек преговарају са издавачима о конзорцијумским уговорима за наредне године. И док модел претплате и даље опстаје, паралелно постоје два главна пута према отвореном приступу, зелени и златни.

И „златни“ и „зелени“ отворени приступ имају својих предности и то су путеви које треба следити. Друге путеве према отвореном приступу, као што је хибридни модел, треба испитати како би се са сигурношћу утврдило да не долази до двоструког наплаћивања трошкова и да они доприносе отвореном приступу у оквиру правичних пословних модела:

Када је у питању „зелени отворени приступ“: То значи да се публикације депонују (самоархивирају) у институционалне или заједничке репозиторијуме. Треба подржати развој институционалних или заједничких репозиторијумима, као и електронске инфраструктуре која их повезује.³ Државе које још увек нису дефинисале ембарго периоде у складу са обавезом коју су установиле Европска комисија и други велики финансијери истраживања треба то да учине.⁴ Може се десити да се временски рок у ком публикације морају постати доступне у режиму отвореног приступа дефинисан од стране финансијера не подудара са трајањем ембарго периода утврђеног политиком издавача. Зато је важно осигурати да издавачи не могу да пониште ембарго периоде утврђене на националном нивоу.

Када је у питању „златни отворени приступ“: То значи да су публикације бесплатно доступне и да се поново могу користити без икаквих ограничења. Треба подржати развој нових одрживих „златних“ модела отвореног приступа.⁵ Иако постоји много модела који имају за циљ да обезбеде одрживост златног отвореног приступа, један од модела подразумева плаћање трошкова обраде чланка (*Article Processing Charges*) од стране аутора или њихових институција

³ OpenAIRE

⁴ Шест месеци за науку, технологију, инжењерство и математику (STEM); 12 месеци за друштвене науке, хуманистичке науке и уметност.

⁵ На пример, паушални трошкови објављивања у отвореном приступу које заговарају модели преласка са претплате на златни отворени приступ или удруживање више институција у циљу пружања подршке пројектима као што су *Knowledge Unlatched* или *Open Library of Humanities*

како би публикације биле свима доступне. Укупни трошкови и спецификација појединачних ставки које чине трошкове обраде чланка и уговореног отвореног приступа (тј. *offsetting*^{*}) морају бити транспарентнији.⁶ Такође је неопходно доћи до информација о трошковима обраде чланка на нивоу институција и шире (на регионалном, националном и европском нивоу), као и контролисати те трошкове.

Транспарентност трошкова на тржишту научног издаваштва неупитан је захтев зато што се оно углавном финансира из јавних фондова и у великој мери се ослања на неплаћени рад уредника и рецензента са универзитета и из јавно финансираних истраживачких центара. Универзитети морају да теже економски здравијим или билансно неутралним решењима тако што ће преузети контролу над укупним трошковима објављивања, нпр. спајањем финансијских токова везаних за трошкове обраде чланака и трошкове лиценцирања, чиме стичу бољу позицију у преговорима са издавачима о брзом преласку на потпуно отворени приступ.

Током преласка на отворени приступ, владе и финансијери истраживања треба да појачају своју подршку тако што ће помоћи да се покрију трошкови институција и истраживача који су настали ради остваривања отвореног приступа, нпр. трошкови инфраструктуре и трошкови обраде чланака.

Институционални развој отвореног приступа

Управе институција играју пресудну улогу као предводници преласка из садашњег система научног издаваштва у издавачки систем у ком ће све публикације бити у отвореном приступу. Процењује се да 55% европских универзитета има дефинисану политику отвореног приступа, 24% планира да је дефинише у року од годину дана, док 21% још није дефинисало и не спроводи такву политику (EUA Survey 2015/16). Да би се постигао напредак у области отвореног приступа широм Европе, важно је да се институције укључе у дијалог и сарадњу са другим универзитетима и/или националним ректорским конференцијама ради дефинисања и спровођења политике отвореног приступа на нивоу институција. Ту транзицију морају да прате и одговарајуће и делотворне мере које истраживачима помажу да објављују своје резултате тако да свима буду доступни. Управе институција могу да промовишу отворени приступ кроз:

- успостављање и/или повезивање платформи за слободно доступне публикације, за сваку институцију појединачно или групе институција (отворени институционални репозиторијуми) и на националном, европском и/или светском нивоу;
- прилагођавање, дефинисање и спровођење институционалних политика отвореног приступа, а самим тим и стварање повољног окружења за отворени приступ научним публикацијама и примарним подацима у ком су активности везане за отворени приступ адекватно признате;
- подстицање истраживача да објављују на платформама које омогућавају отворени приступ, укључујући и награде и мере које имају за циљ усклађивање са институционалним, националним и европским политикама;

* *Offsetting* – уговорни аранжман са издавачем који институцији која плаћа претплату на часописе (нарочито код конзорцијумских уговора) омогућава одређене олакшице приликом плаћања трошкова златног или хибридног отвореног приступа – нпр. нижу цену трошкова обраде чланка. (Прим прев.)

⁶ Став организације *Science Europe*: “[Shaping Open Access and Creating Transparency. Recommendation by Science Europe for the Disclosure of Publication Fees](#)” (2017).

- захтеве упућене владама и финансијерима истраживања да се донесе законска регулатива у вези са ауторским правима којом ће се уклонити законске препреке и олакшати отворени приступ на међудржавном нивоу.

Мобилизација истраживача и развој људског капитала

Постизање потпуно отвореног приступа захтева мобилизацију свих истраживача, између осталог, и кроз стабилне и здраве системе подстицања и награђивања како би се осигурао брз прелазак на отворени приступ и његово усвајање у свим дисциплинама. И укључивање истраживача има веома важну улогу у свим фазама транзиције, како би се установили системи оцењивања истраживачког рада и награђивања који поштују специфичности различитих научних дисциплина.

Треба развити свест о отвореном приступу код свих истраживача. Процењује се да је само 30% истраживача свесно шта значи објављивати у отвореном приступу (EUA Survey 2015/16). Истраживачима треба пружити ажурне информације и обуку. Подстицајне мере могу обухватати и институционалну политику напредовања у каријери која ће награђивати објављивање у репозиторијумима отвореног приступа и/или научним часописима у отвореном приступу; размену примарних података сакупљених током истраживања под одговарајућим слободним лиценцама и у оквиру доступне електронске инфраструктуре. У том контексту, препознавање добре праксе из различитих научних заједница и активно укључивање установа које организују постдипломске и докторске студије кључне су активности којима се подстиче прихватање отвореног приступа међу истраживачима.

Дефинисање политике која подстиче отворени приступ резултатима истраживања изискује нове способности, како на нивоу универзитета, тако и на нивоу државе. Универзитети треба да се припреме и планирају развој стручних способности у следећим областима: а) преговорима о конзорцијумским уговорима са издавачима; б) правним питањима (ауторска права, заштита података); в) управљањем платформама (приступ, безбедност, развој апликација); г) управљањем примарним подацима прикупљеним током истраживања; д) обуком истраживача, студената и универзитетског особља уопште.

Системи евалуације научног рада

Поступна промена система за евалуацију научног рада треба да води ка признавању различитих приступа и активности у области отворене науке и све мањем ослањању на фактор утицајности часописа (Impact Factor). Истраживачи из свих научних области треба да добију одговарајуће признање за своје активности у области отвореног приступа и отворене науке. Европски универзитети и њихове управе морају да промовишу и подржавају промену постојећих система за евалуацију, чувајући, у исто време, могућности за развој каријере истраживача.

У евалуацији научног рада, квантитативна метрика (нпр. број публикација, фактор утицајности часописа) не смеју да замене релевантну, квалитативну евалуацију рада појединаца. У процесу преласка на отворени систем публикавања, у поступак евалуације научног рада могу се укључити нпр. стимулације за објављивање у отвореном приступу и награђивање квалитета чланка по себи, без обзира на фактор утицајности изабраног часописа. Признавање таквих резултата треба да се одрази и на евалуацију апликација за финансирање истраживања, као и на евалуацију научног рада и његових резултата. Поред тога, активности као што су рецензирање; евалуација; организовање и архивирање примарних података прикупљених током истраживања, управљање подацима, као и њихова размена и развој отворених ресурса, треба јасно и непосредно признати и приликом евалуације истраживача.

Управљање примарним подацима прикупљеним током истраживања

Институције треба да ојачају капацитете у области управљања примарним подацима и анализе текста и података (*Text and Data Mining*), укључујући, нарочито, чланке и електронске књиге. Према подацима из истраживања ЕАУ о отвореном приступу из 2016/2017, процењује да само 25% европских универзитета има дефинисану политику у вези са примарним подацима прикупљеним током истраживања (EUA Survey 2016/17). Међутим, финансијери истраживања све чешће захтевају да се у оквиру апликација за финансирање приложи и план управљања примарним подацима. Зато се препоручује да се:

- уведе институционална политика са јасним смерницама које се односе на управљање примарним подацима прикупљеним током истраживања (валидација, чување, организовање и архивирање, доступност), уз усвајање скупа основних начела која ће обезбедити проналажење података, њихову доступност, интероперабилност и могућност поновног коришћења* и учинити их делом Европског облака отворене науке (EOSC);
- метаподаци учине јавно доступним када сами подаци не смеју бити доступни због своје природе, поверљивости или безбедности;
- развију институционални капацитети у области управљања примарним подацима прикупљеним током истраживања (нпр. побољшање техничких и правничких стручних способности, развијање вештина у области управљања подацима и анализе текста и података);
- обезбеде правни савети, обука и стимулација за истраживаче који депонују примарне податке и развијају анализу текста и података.

Преговори са издавачима у вези са конзорцијумском претплатом

Преговори са издавачима у вези са конзорцијумском претплатом треба да садрже одредбе које имају за циљ заштиту садашњих и будућих интереса институција у смислу укупних трошкова и могућности коришћења и поновне употребе информација. Ови уговори омогућавају приступ великом броју научних часописа путем претплате и могу да укључују и трошкове обраде чланака (APC). У обзир треба узети следеће:

- Претплата и сви трошкови везани за публикавање у отвореном приступу (APC) на институционалном или националном нивоу, укључујући и трошкове објављивања у хибридном часописима, представљају саставни део укупних трошкова публикавања у научним системима.
- Неопходно је обезбедити неограничено коришћење часописа током трајања уговора и након његовог истека, а коначно и могућност преноса копија на националну платформу која омогућава дугорочно чување и приступ. Ово је нарочито важно у случају накнадног кршења уговора, преузимања или стечаја издавача. Без ових клаузула може доћи до губитка свих претходних улагања.
- Могућност да се врши анализа текста и података уз помоћ алгоритама и софтверских алата развијених у оквиру институција треба укључити у уговоре за све купљене чланке, без ограничења која подразумевају коришћење искључиво алгоритама које обезбеђују издавачи, односно API (Application Programming Interface) апликација.

* На енглеском: Findable, Accessible, Interoperable, and Re-usable (FAIR). (Прим. прев.)

- **Треба активно преговарати о слободним лиценцама и укључити их у нове уговоре,** чиме се подржава депоновање публикација у репозиторијуме како би се омогућило њихово коришћење у оквиру научних инфраструктура и омогућава неограничена анализа текста и података.

Кораци напред

Потпуно отворен приступ 2020. године може се постићи ако све заинтересоване стране делују заједно. Ипак, није реално очекивати да ће се тај циљ остварити само плаћањем трошкова објављивања у отвореном приступу (АПС) и кроз златни отворени приступ, с обзиром на то да истраживачи из различитих дисциплина имају различите потребе и интересе и да се ситуација у европским земљама разликује у економском и организационом погледу. Златни и зелени пут ка отвореном приступу за сада опстају паралелно.

Најважније је пронаћи нове, адекватне економске моделе великих размера који обезбеђују одрживост отвореног приступа уз помоћ јавних средстава како би се прешло у отворено, транспарентно окружење за размену знања.

ЕАУ ће наставити да подржава своје чланице у настојању да начине помак ка отвореном приступу резултатима истраживања (рецензиране публикације и примарни подаци) кроз своје редовне форуме, годишња истраживања и дијалог са релевантним заинтересованим странама. Будући планови укључују успостављање тела које ће посматрати часописе у отвореном приступу и платформи за размену добре праксе и подстицања сарадње.